

BATI AFRİKA'DA TASAVVUF AKIMLARININ ETKİSİ¹

Arş. Gör. Kadir Özköse

a. Evliya Kültü

Batı Afrika'da İslam'ı araştıranların dikkatini çeken ilk şey, zenci halk kitleleri arasında bir evliya menakıbının bulunmasıdır. Bu minval üzere gerçekleştirilen ciddi araştırma sonucunda bu gerçek bizzat görülmüştür. Velayet düşüncesi, Moorların hakim olduğu sınır boylarında, özellikle Senegal'deki zenci grublar arasında ve Sahil bölgeleriyle Sahra beyazlarının benimsediği din anlayışıdır. Fakat kesinlikle söylenebilir ki, evliya menkıbeleri, zenci Batı Afrika dini yaşamının entegre edilmiş bir parçası değildir. Fas'tan Mısır ve Doğu Sudan'a kadar uzanan bölgelerdeki Hamitic halkların yaşamlarında önemli bir faktör konumunda bulunan velayet düşüncesinin zenci halklar arasında görülmeşi oldukça şaşırtıcıdır. Arap kültürünün yaygınlaşması ve İslamlaştırma faaliyetleri, bu bölüm içinde anlatacağımız İslâmî tarikatların özelliklerini yansıtır. Batı Afrika'da Araplaştırılan Hamitler en güçlü velayet anlayışını benimseyen kitlelerdir.

Merkezi Sudan'da tasavvufi menkabeler önemli yer tutar. Veli, kerametine duyulan inançtan dolayı doğa olaylarıyla ilişkilendirilmektedir. Hausa azizleri ile evliya menkıbeleri arasındaki benzerliklerden bahsedilmektedir. Azizler, bölgede bir takım ağaç, tepe ve kabirlerle irtibat kurulan ruhanilerdir. Onlar ışıktan daha hızlı hareket eder, birbirini ziyaret eder ve bulunmadığı yerdeki konuşmaları duyarlar. Onlar efsanevi kişilerdir, iyilikleri olduğu kadar olumsuz etkilerine de rastlanmaktadır. Onların öfkesini celbetmek ölüm, hastalık ve felakete maruz kalmak demektir. Fakat onların ruhaniyetlerine ihtiram gösterenler için, hayatın yaşanabilir hale gelmesine, can güvenliğinin sağlanmasına yol açmaktadır. Bazı azizler değişik hayvanlar şeklinde sembolize edilirken, bazılarının sevenlerine kol kanat gerdikleri düşünülmektedir. Azizın türbesi veya şahsı ziyaret edilip, kendisine hediye ve adaklar sunulurken uygunsuz davranışlarda bulunmanın tehlikelere yol açacağı düşünülmektedir. Bütün bunlar "Bori" ruhaniyetinin karakteristik özellikleridir.

¹ John Spencer Trimingham'ın Oxford 1959 basımlı *Islam in West Africa* isimli eserinin 88-101 sayfaları arasındaki bölümün İngilizce'den tercümesidir.

Murabıtlık, dini yaşayan takva ehli kişilere veya öldükleri zaman dillerden düşmeyen menkıbeleri olan kişilere özgü temel bir anlayıştır. Murabıtlık, keramet anlayışıyla yoğrulan Kuzey Afrika İslam düşüncesinin yansıması olarak Moor halkı arasında görülen dini yaklaşım tarzıdır.

Moorlu din adamları tarikatlarla yakın ilişkisi bulunan ve Sudan'da manevi nüfuzlarını devam ettiren kişilerdi. Fakat Sahil bölgesinde evliya kültü tarikat boyutu ile yayılmamıştır, sadece karakteristik şekli bulunmaktadır. Veli Allah tarafından seçilmiş bir şahsiyettir. Kendisine sihirden farklı bir boyutta değerlendirilen keramet gösterme liyakati verilmiştir. Fakat Batı Afrika'da keramet gösterme yetisi sadece birkaç maneviyat önderine özgü olarak kabul edilmektedir². Örneğin, kimi hikayelerde bir takım keramet olayları öykülendirilmektedir. Anlatılan bu hikayeler, Osman don Fodio ve özellikle el-Hac Ömer³ gibi cihad önderleri ile Batı Gına'da büyük ün kazanmış Kankan Şerifi Şehu Fanta Madi Kaba (1878-1955) gibi günümüz maneviyat önderleri hakkındadır. Fakat bu öyküler, keramet, sihir ve büyü gibi harikulade hallerle ilgili anlatılanlardan farklıdır.

Evliya menkabelerinin yapısını anlatan gerçek metinler kişinin ölünden sonra saygıyla yadedilmesinin devamlılığını göstermektedir. Moorlular ölümlerinden sonra saygınlıkları daha fazla artan maneviyat önderlerine tüm yaşamları boyunca büyük saygı göstermelerine rağmen, zenciler evliya türbelerine hiçbir şekilde ilgi göstermezler. Türbeler efsanevi bir yapı arz etmeden varlığını sürdürmektedir. Marty, Touba'daki tarikat önderlerinin ve çocuklarının kulübemsi türbelerinin ziyaretçi akınına uğramadığını dile getirmektedir. Kuzey Afrika'da yoğun ilgiye mazhar olan büyük murabıtların mezarları, Zenci ülkelerinde dini ziyaret geleneğinden yoksun bulunmaktadır. Zenci ülkelerinin diğer Müslüman kitleleri gibi Dyakanke halkları bunun en açık örneğidir⁴. Türbelerin bulunduğu, mensuplarının efsanevi bir anlam verdiği bu bölgelerin Moor yörelerine özgü olduğu görülebilmektedir. En fazla benimsenen veliler menkıbevi özellikleri devam ettirebilen, manevi hüviyete sahip bulunan kişilerdir. Sahil ve Hawd bölgelerinin en ünlü türbeleri, Watada'ki Ahmed el-

² Marty, *L'islam en Guinee*, s.478.

³ Ahmed el-Adnânî, el-Hac Mömer'in kerametlerini "İkdu'l-Ciman ve'd-Dürer li'l-Ba'd min Keramati'sh-Şeyh Ömer" isimli eserinde toplamıştır. Yazma eser, Bibliop.Nat., 5559, 5734.

⁴ Marty, P. Guinee, s.359. Bu Touba, Kuzey Futa Jalon bölgesinde el-Hac Salim tarafından 1815 yılında kurulan bir Kadiri Dayakanke yerleşim birimidir.

Bekkâî ile Gumbu'dan Walata'ya giderken yol üzerinde bulunan, Daru's-selâm kuyularının yakınındaki Muhammed Fadıl'ın türbesidir. Türbelerin çoğunluğu aslında birer kabile kült merkezleridir. Onlar genellikle gösterişsiz, sade ve bölgenin mimârî üslubuna uygun yapılardır. Bu türbeler ya Kuzey Afrika'daki gibi ağaç sandukadan, ya da toprakla yükseltilmiş birer kabirdirler. Buradaki türbelerinin yeterince muhafaza edilemeyişinin örneği, Fadılıyye tarikatının ikinci piri Muhammed Fadıl b. Ubeyd'in Afiye Kuyusu yakınında bulunan türbesinin her geçen gün gittikçe bakımsız hale gelmesi gösterilebilir. Soninke ve Sahil'in diğer zenci ulusları Moor kültürüne yakın bir yaşantı tarzını benimsemiş olmalarına rağmen, türbelere hemen hemen hiç saygı göstermemektedirler⁵. Mağrible asırlardır yakın temas içerisinde bulunan ve zenci İslam merkezi konumuna bürünmeyen Timbuktu, içerisinde pek çok dinî önderin türbesini barındırmaktadır⁶. Türbelere gösterilen yoğun saygı Jenne'nin başkenti Masina bölgesinde de sıklıkla rastlanılmaktadır. Dinî turizmin akın ettiği merkez olarak Nijerya'da Kubbe ismiyle tanınan tek türbe Osman don Fodio'nun son derece sade ve gösterişsiz türbesidir. Osman'ın bizzat kendisi türbe inşa edilmesini ve türbelere adak adanmasını yasaklamaktaydı. Bida günümüz etsus cemaatinin kurucusu Malam Dendo (ö.1833)' Raba'da bulunan türbesi o kadar basit, sade, küçük ve kerpiçten derme çatma bir çatıyla kaplanmıştı ki hiç ziyaretçisi bulunmamaktadır. Evliya kültürünün varlığının gerçek göstergesi özel dileklerinin yerine gelmesi için halkın oraları ziyaret etmesi gösterilmektedir. Zenci müslümanlar arasında bu tür bir geleneğe rastlanmamaktadır. Zenci gruplar arasında türbe ziyaretine ilgi duyan tek zümre Wolof'lardır. Woloflar Touba'daki Ahmed Bamba'nın türbesini her Muharrem'in ondokuzuncu ve yirminci günlerinde kalabalık kitleler halinde ziyaret etmektedirler. Örneğin 1945 yılında 40.000, 1956 yılında 250.000 Woloflu Ahmed Bamba'nın türbesini ziyaret etmiştir. Hafiziyye-i Ticeaniyye'nin Woloflu müntesipleri Cayor'un Tivawan bölgesindeki el-Hac Malik Si (ö.1929) ile diğer tarikat önde gelenlerinin türbelerini ziyaret etmektedirler. manifestoHayatta iken maneviyat önderlerinin buyruklarına, öğretilerine sadakat göstermelerine rağmen, genel olarak zenci kitleler aynı kişilere ölümlerden sonra herhangi bir ihtiramda bulunmazlar. Bu durum, Sudanlı paganların öldükleri zaman kendileri için hazırlanan cenaze merasiminden öte atalarının kabirlerine fazla ihtiram

⁵ Marty, Soudan, IV, s.192.

⁶ Cuma imamlığı ve hatipliği görevini ifa eden Sidi Belkasım gibi bu şahsiyetlerin çoğu, Tariku's-Sudan isimli eserde bahsedilmektedir. Mahmud el-Kati halkın yoğun ilgi gösterdiği Timbuktu ve Jenne bölgesindeki on üç türbenin listesini sunmaktadır. T.el-Fettaş, s.91-92,170-4.

göstermemelerinden kaynaklansa gerek. İslâmî anlayışa göre ruh ve beden bir bütün iken, Sudanlı paganlara göre ölen insanın ruhu bedeninden ayrılmıştır. Bu ruh daha sonra farklı bir bedene girerek yeniden aralarına döndüklerine inanırlar, aralarında dolaştığı düşünülen bu ruha saygı ve hürmette kusur etmemeye çalışırlar.

b. Tarikatların Tesirleri

Batı Afrika'nın önem arzeden yegane iki tarikatı, Ticaniyye ve Kadiriyye'dir. Kendilerine Şaziliyye adı verilen dağınık gruplar da bulunmaktadır. Fakat bunlar batı Guinea'nın dışındaki bölgelerde organizeli değildirler. Bunlar Kuzey Afrika'dan gelen veya kendilerine yapılan ziyaretlerle gerçekleştirdikleri mürit kabulleri ile faaliyetlerini sürdüren müstakil Şaziliyye şeyhlerinden ibarettirler. Bir zamanlar Çad bölgesinde güçlü etkiye sahip bulunan Senusi nüfuzu bugün kısmî boyutta görülebilmektedir⁷. Arusiyye-Selamiyye Tarikatı⁸ Çad bölgesine Tripolitanyalı Evlad-ı Süleyman kabilesi tarafından sokulmuştur. Fakat daha bu Arusiyye müntesipleri Senusiyye tarikatını benimsemiş⁹, sonra da Ticaniyye'ye geçmiştir. Ticârî ilişkiler Batı Afrikalı kitlelerin Kuzey Afrika kökenli tarikatları benimsemesine yol açmıştır. İseviyye Tarikatı¹⁰ Zinder'den Yukarı Volta'ya uzanan ticaret yolları güzergâhında yaygın bir tarzda görülen ama pek müntesibi olmayan bir tarikattır. İseviyye mensupları keramet gösterileri, tepki çeken aşırı uygulamaları ve tutumları ile tanınmaktadır. Banjagara'da kısmen de olsa birkaç Rahmaniyye Tarikatı mensubu bulunmaktadır¹¹. Saydığımız diğer tarikatların pek önemi yoktur. Biz burada günümüz Müslümanlarının yaşamlarında başlıca etkiye sahip bulunan iki ana tarikatı tanıtmaya çalışacağız.

Doğu Sudan ve Kuzey Afrika İslam'ına oranla Batı Afrika İslam'ında tarikatların çok daha az etkiye sahip bulunduğunu görmekteyiz. İslâmî hayat çok daha zayıf bir yapı arz etmektedir. Zira beş vakit namazı kılanlar oldukça azken, Cuma ve bayram namazlarına rağbet daha fazladır. Fransız yazarlar Kuzey Afrika ile Afrika'nın

⁷ Kültürel nüfuzun oldukça fazla bir tarzda hissedildiği Sahra'nın alt bölgelerinde değişik tarikat zümreleri bulunmaktadır. En güçlü etkiye sahip Kadiriyye'nin dışında, Ticaniyye, Senusiyye, Medeniyye, Tayyibiyye ve Arusiyye tarikatlarını zikredebiliriz.

⁸ Arusiyye Tarikatı, Ebu'l-Abbas b. Arûs (ö.1460) tarafından kurulup, Zliten'li Abdüsselam el-Fitrî (ö.1795) tarafından teşkilatlandırılmıştır.

⁹ Nachtigal, G., *Sahara et Soudan*, Fransızca ter., Paris 1881, s.380.

¹⁰ Cezuliyye Tarikatının kolu olan İseviyye, Meknes'in manevi üstadı sayılan Muhammed b. İsa (ö.1523-4) tarafından kurulmuş bir tarikattır.

¹¹ Halvetiyye-i Hafneviyye'nin kolu olan bu tarikat Muhammed b. Abdurrahman el-Curcurî (1715/28-1793-94) tarafından kurulmuştur.

diğer yörelerindeki tarikatların oynadıkları fonksiyonları karşılaştırmalı bir tarzda ele almaktadırlar. M.Brevie Sudan müslümanlarının çoğunluğunun giyim tarzlarını namaz ibadetine özgü şekillendirdiklerini ifade etmektedir. Yani kişinin intisap ettiği şeyhinin veya bağlı bulunduğu alim şahsiyetin tavsiyelerine göre şekillenen bir giyim tarzı görülmektedir. İçerisinde bulunduğu ülke ve ulusa göre bir tarikata veya bir şeyhe bağlanırsınız. Tokolor'da dünyaya gelen bir bireyseniz Ticani müridi olarak doğarsınız. Çünkü Tokolor fatihi el-Hac Ömer Ticaniliği bölgede yaymış ve bölgeye hakim kılmıştır. Oysa siz Pulo'da doğarsanız bir Kadiri müntesibi olursunuz. Zira Şehu Hamudu'nun mensup bulunduğu Fulbeliler ve tüm eski Sudan ırkları uzun zamandır Kadiri kitleleridir¹².

Batı Afrika tarikatları pek mistik zümreler değildir. Onlar genle boyutta Batı Afrika İslam'ının birer temsilcileridirler. Tarikat grubları, el-Hac Ömer gibi toplum önderlerinin etkisiyle itaat altına alınan zümrelerdir. Çünkü hareket önderleri müslümanların aralarındaki çekişmeleri ve kan davalarını bırakıp cihad yolunda kenetlenmelerini sağlamak için toplum kitlelerini emri altında tutmaya çalışmaktadırlar. Bugün pirleri Abdülkadir Geylani ve Ahmed et-Ticânî'ye gönül bağı ile bağlı olanlar az değildir. Fakat bunların mistisizmle uzaktan yakından bir alakalarının bulunmadığı itiraf edilmelidir. Tarikat şeyhleri cahil müridlerin ibadet, taat, kulluk, namaz, niuyaz konularında bilinçlenmesini sağlayan ve onlara dinî yükümlülüklerini öğreten sıradan şahsiyetlerdir. Tarikat şeyhleri tasavvufun önde gelen isimleri olarak bilinirken, mürid kitlelerinden çoğunun tarikatlarının uygulamaları, prensipleri ve felsefeleri hakkında pek fazla detaya girmediklerini, ayrıntılı vukufiyete sahip olmadıklarını ifade etmeliyiz¹³. Hatta, tarikatının dayandığı temel tasavvufî felsefeye ait hiçbir şey bilmemesine rağmen, müridin ahlakî değerler bağlamında günlük yaşantısında tarikatına olan bağlılığı önemli bir durum arz etmektedir. Nijerya devletlerinde meşayihın İslâmî geleneklerin uygulanmasında pek fazla dahili bulunmamaktadır. Fakat Ticânî Tarikatına intisap bireyin yaşantısında değişikliğe yol açmış olmalı. Ticaniler Kadirilerden daha fazla radikaldirler, bu diyarda Kadirilere oranla Ticanilerin daha fazla etkisi söz konusudur. Ticaniler, rüşvet, yalancılık, içki ve sigara içenin yasaklanması gibi bir

¹² Brevie, J., *Islamisme contre 'Naturisme' au Soudan Français*, 1923, s.205.

¹³ Th.Monod'un el-Hac Ömer'in torunu yerno Bokar Salih Tal hakkında kaleme aldığı şu makalesine bkz. "Un Poeme Mystique Soundanais", *Le Monde non Chretien*, no.2, 1947, s.217-28. Yine aynı yazarın şu makalesine bkz. "Un Homme de Dieu: Tierno Bokar", *Presence Africaine*, nos.8-9, 1950, s.149-57.

takım olumlu uygulamalara sahne olmaktadır. Hausalı bir Ticaninin bori ile dirsek temasına bürünecek bir eylemi gerçekleştirmeyecek konuma geldiğini görmekteyiz. Tarikata yeni giren kişiler kendilerini seçkin müslümanlar konumunda görmektedirler. puritantarikatlar İslam'ın yayılmasında önemli rol oynayan ve siyasî hayata etkileri görülen kurumlardır. Fakat bunlar, Batı Afrika İslam'ının tasavvufi kurumlarından çok dinî cemaatleri tarzında belirlemektedirler.

c. Nazariye ve Uygulamalar

Çoğu Futa Jalon Fulbelileri ve Moorlular tarikatlarının öğretisi ve merasimlerini yerine getirmektedirler¹⁴. Fakat şeyh olarak bilinen şahsiyetlerin çoğunluğu oldukça cahil kişiler olup, eğilim, tutum, davranış ve ilgileri ile birbirinden farklılık arzemektedirler.

Kişinin şeyhi ile olan bağından daha güçlü bir bağ yoktur. Onları ortak noktada toplayacak üst figür bulunmamaktadır. İntisap edilen şeyhler hem Kadiri hem Ticani olabilmektedirler. Muhammed Fadıl, oğlu Sa'd Bu ve Bu Kunta gibi Moorlular her iki tarikatı da ayırdetmeksizin temsil etmektedirler. Halbuki çoğu zaman tarikatın prensiplerinin harfiyyen yerine getirilmesini öngören Ticani otoritesi diğer tarikatlar arasına girmeyi yasaklayan bir tarikattır. Bir takım istisnalara rağmen teori ile pratik arasında uyum görülmektedir. Tasavvuf tarikatlar nazari boyutudur. Bu durum, evradın, duaların, zikirlerin, namazların ve tarikat uygulamalarının gerçekleşmesinde müridlere öncülük eden bölgesel tekke şeyhleri anlamındaki mukaddemleri tarikat piri ile irtibatını sağlayan silsilelerde kendini göstermektedir.

Teorik olarak her tarikatın başında bir şeyh bulunmaktadır. Onun altında genellikle mukaddem, bazan da halife adı verilen yerel temsilciler yer almaktadır. Bunlar tarikata üye kazanımını, müridlerin eğitimini, tarikatın temsilciliğini ve toplu zikir merasimlerinin uygulanmasından sorumludurlar. Moorlular arasında bulunan herbir mukaddeme ait zaviye kendisine, ailesine, talebelerine, ziyaretçilerine, türbeye, camiye ve okula ait bölümlerden müteşekkil bir külliye niteliğindedir. Senegal'in dışındaki zenci zümreleri arasında da bu çeşit zaviyelerden birkaç tane bulunmaktadır.

¹⁴ Tarikat kelimesi az bilinir. Hausalılar tarikat kelimesini zikir merasimini gerçekleştirmek anlamında kullanmaktadırlar. Aynı zamanda bölgesel zikir toplantılarına Cemaatu'l-Kadirawa adını verirler. Bizim kullandığımız "way" yani yol kavramı ise bölge lehçelerine göre değişik adlar almaktadır. Mande lehçesinde Ticani-sıra ismi kullanılmaktadır. Manevi feyzin kaynağı anlamında bilinip okunan Vird ise Mande dilinde Wurudi olarak bilinmektedir.

Tarikat uygulamaları bireysel ve toplu bir tarzda gerçekleştirilen zikir âdetinde derli toplu bir tarzda görülebilmektedir. Tarikata intisap töreninde, yeni giren mürid şeyhine el verir, tarikatın âdâbına riayet edeceğine dair sadakatle söz verir. Tesbihini alır, yerine getirmesi istenilen vird, evrad ve kasidelerle tarikatın hedefini yakalaması istenir¹⁵. Tasavvufta tesbih sahibi olmak bir dereceyi gösterir ki, bir şeyhin virdini okuma ve evradını okutma izni alması anlamına gelen tesbih, müridlere ders verme yetkisinin işaretidir. Kuzey Nijerya’da faaliyet yürüten meşayih tarikatları büyük bir gizlilik içerisinde devam ettirmektedirler. Öyle ki, tarikatın esaslarını ve içeriğini sadece müntesipler bilmektedir. İlahi huzura varmanın yolu olarak görülen zikir meclisleri halk tarafından bilinmemektedir. Zikir Allah’a hamdi, Peygamber’e salavatı içeren, bireysel ve toplu bir tarzda yapılan bir tefekkür halidir. Yerel bir mukadeemin liderliğinde gerçekleştirilen toplu zikirler anlamındaki hadra¹⁶ tüm merasim ve duaları ile birlikte bir ritm halinde devam ettirilmektedir. Onlar zikir esnasında tüm dikkatlerini, düşüncelerini ve hallerini Allah üzerinde yoğunlaştırmayı esas almaktadırlar. Allah’la vahdet hali özel bir konumu ve ayrıcalığı gerektirdiği için, yaygın kanaat bazında onlar Peygamberle ünsiyet peyda etmeyi daha uygun bulmaktadırlar. Ticanilere göre, zikir meclisi kurulup, Cevheratu’l-Kemal isimli virdleri ikinci kez okunduğu esnada, Peygamber’in meclislerini şerefliendirdiği öngörülmektedir. Sudanlılar arasında edep kavramı, dinî hayatın en derûnî anlayışlarından biridir. Zikrin îfâsı ancak edeple anlam kazanmaktadır. Ancak, batı Afrika’da böylesi bir zikir uygulaması oldukça sınırlı bir hal almaktadır. Merkezî Sudan’da ve özellikle de Nilotic Sudan tarikatlarının nüfuz alanı olan Waday ve Bornu’da Kadiriler sesli zikir merasimleri gerçekleştirmektedirler. Fakat Kunta ve Moor halkları bunu benimsememektedirler. Ticaniler zikir esnasında cezbe, vecd gibi taşkınlıkları uygun görmemekte, hatta yasaklamaktadırlar. Fakat Ticianiyyenin Hamaliyye kolu tarikatın kurucusundan beri taşkın zikir merasimlerini devam

¹⁵ Songhay lehçesinde tesbih ifadesi dityir diye tanımlanır. Kadiri tesbihi üç ana bölüme ayrılan 99 adet boncuktan ibarettir. Ticani tesbihi ise 12, 18, 20, 20, 18, 12 adediyle bölünen 100 boncuktan oluşmuş bir tesbihtir. Bu düzenleme yerine getirilmeleri istenen evrada göre ayarlanmaktadır. Tesbih kavramı için Arapça tesbih veya tesbiha kelimesinin dejenere olmuş şekli ile Hausa lehçesinde chasbi (Hausa’da kullanılan tesbihler tiplerine değişik isim alırlar. Örneğin, ağaçtan yapılmış tesbihe kub denirken, siyah gümüşten yapılmış tesbihe yamsur adı verilmektedir), Nupe lehçesinde tasabi (sürekli kullanılan tesbihe asalatu)), Songhay lehçesinde tesbiha, Mandinka lehçesinde ise tasabiya adı verilmektedir. Tarikata intisap ve tasavvufî hayat içerisinde tesbihin ayrı bir önemi vardır. O şeyhin otoritesinin bir sembolüdür. İslâmî anlayışa ters düşse de Dyulalılar arasında, yeni aile reisinin elindeki tesbih, selefının ruhaniyetini temsil etmektedir. Tarikatın şeyhi halefini tayin etmek maksadıyla tesbihini ve evradını halefine verir.

¹⁶ Hadratullah, Allah’ın hazır ve nazır oluşu anlamında kullanılırken, Hadratu’n-Nebi, Peygamberin ruhaniyetinin kendileri ile beraber olduğunun bilinci anlamında kullanılmaktadır.

ettirmektedirler. Doğal insan sesi ile gerçekleştirilen, ritm özelliği üst düzeyde ve gerçek sanat icrası niteliğindeki Afrika musikisi, zikir meclislerinde, Arapça ve anadilde söylenerek dinî duyguyu kamçılayan şiirler ve ilahiler halini almaktaydı.

d. Kadiriyye

Batı Afrika'daki çoğu Kadiri silsileleri, tarikatın merkezî konumundaki Timbuktu'nun kuzeyinde Azawad zaviyesini kuran ve Arap Kunta kabilesine¹⁷ mensup el-Muhtar b. Ahmed (1729-1811)'e kadar uzanmaktadır. İki meşhur cihad önderi olan Masina Hamadu'su ile Osman don Fodio'nun kendisi ile yakın ilişkisi bulunmaktadır¹⁸. Kendisinin intisap ettiği bir diğer meşhur şeyh Evlâdu Birri kabilesine mensup Sidyu'l-kebir (1780-1868)'dir. Torunu Sidyu Baba (1869-1924), Trarza bölgesindeki Bu-Tilimit'de bulunan zaviyesindeki faaliyetleri sonucu Senegal'deki zenci kabileler, özellikle de Wolof tüccarları ile Moritanya'nın Moorlu kabileleri arasında büyük etki uyandırmıştır¹⁹. Şeyh Sidyu'nun çağdaşı Ahl Talib Muhtar kabilesine mensup Muhammed el-Fâdıl (1780-1869) tarafından kurulan Fadiliyye isimli kol yeni tarikatlardan biridir²⁰. Onun öğretisi zencilerin taleplerine yönelikti. Yeğeni Muhammed b. Ubeyd (1823-1901) kendisinin halefi oldu. Muhammed b. Ubeyd'in çocuklarından özellikle Sa'd Bu (1850-1917) zenciler arasında daha büyük etkiye sahip bulunmaktaydı.

Zaviyelerinde faaliyet gösteren zenciler sayesinde ve Moorluların bu tarz propagandaları yoluyla kadiri virdi Sudan genelinde yayıldı. Sahilden beri uzanan bölgelerde yaşayan zenci Kadiriler, sadece kendi yerel şeyhlerinin otoritelerini

¹⁷ Arap Kunta kabilesinin atası onbeşinci yüzyılda Tawat'tan gelen Muhammed el-Kuntî'dir. Oğlu Ahmed el-Bekkâî (ö.1504)'den sonra Kadiri Tarikatı Bekkâiyye olarak bilinmektedir. Fakat Bekkâiyye'yi kabile arasında asıl yayan şahsiyet Ahmed el-Bekkâî'nin oğlu Ömer eş-Şeyh (1460-1553)'tir. Hausa'dan dönerken Tewati ıslahat önderi el-Makhîlî'nin tasavvuf terbiyesi altına girmiştir. Ömer eş-Şeyh'in müridlerini Sahra, Nijer ve Hausa boyunca İslam'ı yaymak üzere gönderdiği söylenmektedir. (Marty, *Tarihu Kunta*, Soudan, I, s.22). Ömer eş-Şeyh'in Muhtar'a kadarki halefleri arasında aktivite gösteren olmadı.

¹⁸ Muhammed b. Muhammed b. el-Muhtar, *Kitâbu't-Tarâif* (Marty, Soudan), I, 61);Abdullah b. Fudi, *Tezyînu'l-Varakât*, D.İsl., X, 1920, 24-25.

¹⁹ Tarikatın bu kolu bazan Lesidiyye adıyla tanınmaktadır.

²⁰ Muhammed el-Fadıl'ın şeyhlerinden birisi Muhammed el-Ağdaf (ö.1860)'tır. Kendisi saygı ve hürmet duyulan küçük bir kabile tarikatı şeyhidir. Moritanya İslam'ında rastlanmayan farklı zikir usullerini benimsemesinden dolayı kendini özgü bir çizgisi bulunan şahsiyettir. Tarikatın asıl kurucusu müridi Bû Ğifara (ö.1888) diye bilinen Ahmed b. Ömer'dir. Fakat tarikat kurucusundan sonra bu hareket Ğudfiyye adıyla tanınmaktadır. Tarikat hakkında bkz.Afr.Fr.R.C., 1912, s.16;P.Laforgue, 'Une secte heresiarque en Mauritanie', Bull.Com.Et.A.O.F., XI, 1928, 654-55;A.Leriche, 'L'İslam en Mauritaie', Bull.I.F.A.N., XI, 1949, 458-60.

benimsedikleri için, Moorlu şeyhler hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmezler ve bu kadar yaygın teşkilatla ilgili olarak pek yakın temas içerisinde bulunmazlar. Tarikatın esaslı isimleri ile yakın temas içerisinde bulunan ticaret erbabını istisna tutmamız gerekmektedir.

Senegal'in meşhur bir velisi, Ahmed Bamba b. Muhammed b. Habibullah (ö.1927)'tır. Kadiriyye ve Ticaniyye'nin her ikisi ile de ilişkili bulunmasına rağmen, öncülük ettiği Müridizm hareketi öncelikle Şeyh Sıdyu'ya bağlı bulunmaktadır. Tarikatı, değişen Afrika'da hayatın akışına yön veren önemli bir zenci harekettir. Hareket 1886 yılından itibaren özellikle Woloflu çiftçiler arasında tahmin edilemeyecek bir hızla yayıldı²¹. Aynı zamanda Müridizm Hareketi putperest zümrelerin ilgisine de mazhar olan ve Senegal'in en güçlü dinî akımı sayılan bir harekettir. Hareketin yayılması kurucusunun ölümü ile son bulmadı. Düzenlenen geniş katılımlı törenler Antropoli ilmi için vazgeçilmez fırsatları sunmaktadır. Ahmed Bamba'nın hilafet görevini üstlendiği yerde kurulan ve ruhânî bir özelliğe sahip olan Touba Camii Afrika'nın en büyük camilerinden biridir. Ahmed Bamba ve haleflerine tanınan kudsîyet, onlara duyulan güçlü saygı ve hürmet, günahlardan revbe etmek, günahlardan korunmak ve manevî hayatlarını korumak için önemli bir değer ifade etmekte idi. Bu isimlere duyulan saygı herkesin üzerine düşen vazifeleri ifa etmelerine yardımcı olmaktadır. Dillerinden düşürmedikleri bir cümle vardır O da: "Pirin dua ve şefaati müridin günahların affına sebeptir". Tarikat sosyal hayata derin bir etkiye sahiptir. İnsanları toprağı işlemeye teşvik eden bir harekettir. Allah'ın rızasına, şeyhin takdirine mazhar olmak için tarımla iştigal etmek kudsî bir eylemdir. Hareketin ziraata bu denli önem vermesi çiftçiler arasında dayanışmayı ve imece usulünün gelişmesini sağlamıştır²².

Kadiriyye, Fulbe fetih hareketinden önce, Jenne-Timbuktu bölgesinden Merkezî Sudan içlerine kadar yayılmıştır. Fakat sadece maneviyat önderlerine hürmetle sınırlı kalmıştır. Nijer'in iç sahalarında, Zerma ve Kuzey Nijerya'da faaliyet gösteren grublar Osman don Fodio'nun öğretilerinden esinlenen cemaatlerdir. İçerisinde bulunduğumuz yüzyıl süresince tarikat sürekli itibar kaybetmektedir. Sokoto ve Gwando Emirliklerinde bile, şeyhlerin çoğu son yirmibeş yıl içerisinde Ticani olmuşlardır. Bornu ve diğer

²¹ Müridiyye üyelerinin sayısı 1912 yılında 70.000'den 350.000'e kadar yükseldi.

²² Aşağıdaki esere bkz.s.188-89;P.Marty, 'Les Mourides d'Amadou Bamba', R.M.M. XXV, 1913, 3-164.

merkezî Sudan Krallıklarında tarikatın rolü zayıf bulunmaktaydı. Kendilerine Kadiri şeyhi adı verilen zümrelerin müridleri kendi soyları ile sınırlı hale gelmiştir²³. Bagirmi ve Kanem'in çoğu Kadiri şeyhi Ticani olmuşlardır. Fakat Waday'da Kadiriyye konumunu muhafaza etmekte olup, Doğu Sudan'ın geleneksel zikir merasimleri burada halen uygulanabilmektedir. El-İstiğfar, et-Tehlil, es-Sabhala ve Salatu'n-Nebi diye bilinen Zikru'l-Evkât, namazların ifasından sonra bir müddet kalarak gerçekleştirilen. Mürşid önderliğinde bunlar belli sayılarda okunmaktadır²⁴. Toplu zikir özellikle şehir merkezlerinde yapılmaktadır. Hausa Kadirawa (ba-Kadiri) lıları zikirlerini ellerinde bulunan deflere vurarak belli bir ritim içerisinde bandiri makamı ile söyledikleri musiki eşliğinde icra ederler. Deflerin kullanılması Osman don Fodio tarafından yasaklanmıştır. Fakat kendisinden kadiri icazeti alan Nilotic Sudan'ın Falata yerleşimcisi müridleri tarafından bu uygulama tekrar başlatılmıştır.

e. Şaziliyye

Bu kavram adını tarikat teşkilatından çok, Ebu'l-Hasan Ali eş-Şazili (1196-1258)'den alan tasavvuf doktrinidir. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Morocco'da, el-Arabî b. Ahmed ed-Darkavî (ö.1823) eş-Şazili'nin öğretisi ve esaslarını benimseyen bir hareket başlattı. Ali es-Sûfi ismiyle tanınan Futa Jalon'lu Pulo şeyhi Fez'i ziyaret ettiğinde tarikatın etkisi altında kaldı. Ali es-Sufi el-Fasi tarikattan icazetini aldıktan sonra memleketine döndü ve şazili öğretilerini anlatmaya çalıştı. Müridleri çok sayıda zaviye kurmuşlardır. Bu zaviyelerin en iyi bilinenleri; Gouma zaviyesi (kurucusu, Tyerno Ali, 1828-1912), N'dama zaviyesi (kurucusu, Tyerno Dyaw, ö.1865) ve Jawiya zaviyesi (1800 yılında Ali es-Sufi'nin müridi Mandinkalı Tyerno İsmail tarafından kurulmuştur)'dir. Fransız işgalinden sonra ilk ikisi Fransız işgaline karşı siyasi mücadele başlatmış ama sonunda bastırılıp ortadan kaldırılmışlardır²⁵. Bu zümreler el-Hac Ömer'in tesirlerine son veren Ticani progandasına kadar Futa Jalon'un dini hayatında önemli rol oynamışlardır. Çokları Ticaniyye içerisinde sindirilmişlerdir ama

²³ Barth'nin tesbitine göre (Travels, IV, 14), Kanem'in yerli halkı sayılan Bornu Kwoyam ahalisi Doğu Sudan'dan 1670'li yıllarda bölgeye gelen bir tarikat zümresi oldukları düşünülmektedir. Bu durum Landeroin'in onların düzenli bir şekilde yaptıkları zikir üzerindeki tesbitleri ile doğrulanmaktadır. (Documents Scientifiques de la Mission Tilho, 1911, II, 397n.).

²⁴ el-Muhtar el-Kunti'nin tarikatından icazet alan Muhammed Bello, aldığı virdi "İnfâku'l-Meysûr isimli eserinde (s.203-7) aktarmakta olup şunları söylemektedir: "Ne kadar uzun sürerse sürerse sürsün, onu yerine getirmemde bana hiçbir şey engel olamamaktadır". Burada oradan daha fazla alıntıda bulunma imkanına sahip değiliz.

²⁵ Bu zümrelerin tarihi aktiviteleri için bkz.P.Marty, *Guinee*, s.56-104.

halan varlığını sürdüren grublar vardır. Onlar kitlelerle yakın temas içerisinde bulunmuşlar fakat prk fazla proganda yapmamışlardır. Futa Jalon'un dışındaki başka yerlerde bireysel hareket eden ve kendilerine eş-şazili'ye bağlı gösteren şeyhler bulunmaktadır. Fakat bunların teşkilatlı olanları son derece azdır.

Futa Jalon grublarının temel özelliği oruç tutmaya, uzlet ve riyazata, her perşembe akşamı ilahiler eşliğinde mütemadiyen devam ettirilen ve Jarore (Jalole) adı verilen zikir törenlerine önem vermeleridir. Oruç, sadece Ramazana has değil, yılın diğer zamanlarında da özenle yerine getirilen bir ibadettir. Zencilerin kitle psikolojisine göre hareket eden tutumlarına karşılık Fulbe halkı bireysel kişiliği gelişmiş zümrelerdir. Fulbe halkları adaklarını zaviyelerine adayan, muhitlerinden ve camilerinden kopmayan zümrelerdir.

f. Ticaniyye

Ahmed b. Muhammed et-Ticani (ö.1737-1815)'nin vefatından sonra, Temasin (Tamehalt) Zaviyesi şeyhi Ali ibn İsa (ö.1844) uzun süre geniş bir tebliğ faaliyetine koyulup ciddi ticari teşebbüslerde bulunmuştur. Ticaret kervanlarının eşliğinde ihvan ve mukaddemlerini Shinqit, Batı Adrar, Senegal Futa'sı, Timbuktu ve Segu'ya göndermiştir. Kano, Bornu ve Waday'da da zaviyeler kurulmuştur.

Moritanya'ya giden ilk halife bizzat tarikatın kurucusu tarafından görevlendirilmiştir. Bu şahsiyet 1785 yılları civarında Ahmed et-Ticani'ye intisap eden Shinqiti'li Muhammed el-Hafız b. el-Muhtar b. Habib el-Beddi'dir. Kendisi Fez'de saygın ve itibar gören bir şahsiyetti. Ahmed et-Ticani kendisini Batı Sahra Halifesi olarak atadı. Orada büyük gayret ve özveri ile Ticani öğretilerini yayma çabası gösterdi. Kendisinin mensup bulunduğu ve kendilerinin etkilediği Idaw Ali kabilesi tarikatın Moor yöresindeki güçlü kalesi haline geldi. Yakın temas içerisindeki gayretleri ile Morocco'ya özel ilgi duymaları sonucunda, kabile Shinqit boyunca seyreden ticaret kervanlarını kontrolleri altında tutmakta, bölgenin ticari hayatını tekellerinde bulundurmaktaydı. Güney Trarza kolu onun öğretilerini zenciler arasında yaydı. Genellikle Moorlular sıkı bir Kadiyye-Bekkaiyye bağlı ve propagandadan etkilenen zümrelerdi. Fakat Ticani mensubu grublar Tokolor ve Woloflar arasında bulunmaktaydı. Wolog zümresi, Malikiyye veya Hafiziyye olarak isimlendirilen kolun önderi olan ve Tivawan (Cayor)'da karargâhını kuran Malik Si (1855-1929)'ye bağlı

idiler. Müridlerin etkisi Wolof'lular arasında egemen konumda bulunmasına rağmen, onun bağlıları Wolof diyarları ve pek çok diğer bölgeleri de kapsayacak şekilde Senegal'in İslamlaşmasında önemli rol oynamışlardır.

Batı Afrika Ticaniyye tarihinde en önemli olay, Idaw Ali kabilesine mensup Mevlud Fal tarafından Ömer Tal (1794/7-1864)'in tarikata sokulmasıdır. Tarikat geniş sahalara yayılmasını onun çalışmalarına borçludur. Mekke'de haccını ifa ederken, Ömer Tal el-Hacc Ali et-Temâsînî'nin Mekke vekili Muhammed ibn Halife el-Ğali ile tanıştı. Kendisinden tasavvufî eğitim alan Ömer Tal'i Sudan Halifesi olarak atadı. Daha sonra, Idaw Ali'li Mevlud Fal ile olan ilişkisi kesip Muhammed Ğali'den gerçek tarikat icazetini aldığını iddia etti. Temasin ve 'Ain Madi'deki tarikat şeyhleri ile yakın temas kurmayıp tarikatını zenci ülkelerinde bağımsız bir şekilde yaydı. O güçlü bir şekilde Kadiri hiyerarşisine karşı çıktı. Ticaniler arasında gelenek haline gelen, "bizim demir gibi güçlü tarikatımızın karşısında sizin tarikatınız altın gibi şeffaftır" sözünü tekrarlamaktaydı. Dingiray'da aktif propaganda faaliyetine başladı. İlk müntesiplerini Futa Jalon'un tarikat zümreleri arasından edindi. Daha önceki dönemlerde, bölgenin egemen tarikatlarından Şaziliyye ve Kadiriyye'nin yerine Ticaniyye aldı. Futa Jalon'da faaliyetini sürdüren Ömer Tal, Ticaniyye'yi, buradan Guinea'nın ortalarına doğru yaydı. Zaferlerine zafer, gücüne güç katan Ömer Tal Batı Sudan'a kadarki geniş sahaları egemenliği altına aldı. Fethettiği bu bölgelerde siyasî nüfuzunu ikame ettiği kadar tebliğini gerçekleştirdiği Ticaniyye Tarikatını da geniş kitlelere benimsetmeye çalıştı. Devletin parçalanmasından sonra, bazıları eski tarikatlarına dönmelerine rağmen, çokları ısrarla Ticani şeyhlerine bağlı kaldılar. Ömer Tal, Ticani şeyhlerinin el kitabı mesabesindeki Ahmed et-Ticani'nin er-Rimah isimli eseri içerisinde yer alan Cevahiru'l-Meânî isimli bir eser yazmıştır.

Tarikat Muhammed Bello'nun devlet başkanlığı döneminde Nijerya'ya girdi. el-Hac Ömer'in oğlu Ahmedu'nun 10.000 Tokolor ve diğer güçlerden oluşan muazzam düzeyde güçlü ordusu Sokoto alifesi Abdurrahman döneminde (1891-1902) Segu ve Banjagara'dan Sokoto güçlerini çıkarmıştır. 1902 yılında gerçekleşen İngiliz işgalinin hemen öncesinde Sokoto ile birleşmeleri, güçlerinin geniş bir tarzda dağılmasına yol açtı. Kadiri şeyhi Sarakuna Musulmi'nin engellemesine rağmen bu kısa sürede, Sokoto'da yeni taraftar kitleleri kazandılar. Uzun süredir yayılma süreci gerçekleştirdiği için tarikat, 1925'ten sonra hakim tarikat konumuna geldi. Kuzey Nijerya'nın

entelektüel gençliği Kadiriyye'yi bağnaz kesimin akımı olarak gördükleri için, Ticaniyye ekolüne intisap etmeyi daha çok tercih etmektedirler. Ticaniyye, batı istikametindeki Yoruba, Ilorin ve Nupe bölgelerinde yayıldı. Şeyh Sidi ibn Ömer et-Ticani, 1947'den 1950'ye kadar süren batı Afrika'yı kapsayan geniş çaplı seyahatinde Nijerya'yı ziyaret etmiş ve pek çok mukaddem atamıştır. Bazı bölgelerde ayrılıkçı hareketler baş göstermektedir. Örneğin, Gusau Ticanileri ayrı bir cami inşa ettiler. Bu camii toplumsal kargaşaya sebebiyet verdiği için yıkılmıştır.

Morocco Ticanilerinin Halifesi ve Nyoro'da yaşayan Muhammed Cenun'un vekili tarafından 1885 yılında mukaddem olarak atanan Muhammed el-Muhtar b. Ahmed (1860-1930)'in de içerisinde bulunduğu bir grub Ticani önderlerinin öncülüğünde yüzyılın sonlarına doğru, Sahil'de tarikat için yeni bir yapılanma ve canlanma süreci başlamıştır. Tokolor Devletinin başkentlerinden biri olan Nyoro, Sahil'de önemli bir merkez olup, Ain Madi ve Fez şeyhleri tarafından sık sık ziyaret edilmektedir.

el-Hac Ömer'in ölümünden beri en önemli gelişme yine Nyoro'da gerçekleşmiştir. O da Hamahullah b. Muhammed b. Ömer (1886-1943) tarafından bir kolun kurulmasıdır. Fez'e bağlı Tawati şehrinden olan, 1900 yılında Nyoro'ya gelen ve 1909 yılında vefat eden Muhammed b. Ahmed b. Abdullah'tan tasavvufi icazetini almıştır. Nyoro'da yaşayan ve bölgenin sorumlusu konumunda bulunan, el-hac Ömer'in kardeşi Ba'l-Murtaza gibi el-Hac Ömer'in silsilesine mensup Ticani şeyhleri kendisine karşı tavır koysalar da, o, Woloflu tüccarlar arasında taraftar kazanmayı başarmıştır. Hamahullahın tarikatında tartışmalı konu, Muhammed b. Ahmed'in müridlerinden Ticaniliğin önemli hizbi Cevheratu'l-Kemal'in oniki kez değil de onbir kez okunması gerektiği şeklindeki bir basit yaklaşıma dayanmaktadır. Ticanilikte yasak olmasına rağmen, kadınlı erkekli zikir meclislerinin teşkili, vecde gelerek bedensel hareketlerin kontrolünü gerçekleştiremeyip taşkın zikir uygulamalarını benimsemek gibi bir takım farklı âdetleri gündeme taşımışlardır. Müridi ve halifesi Hamahullah'ın babası bir Moorlu iken, annesi Pulo'lu bir zenci cariyeir. O tarikatını Ticaniliğin aykırı bir kolu olarak geliştirdi. Sahil boyunca Moorlu ve Soninke'li pek çok kişiyi, müntesip buldukları Ticani şeyhlerinden koparıp, kendi safına geçmelerini sağladı. Bu durum Ticani şeyhlerinin nüfuz alanlarına ve beklentilerine olumsuz tesir gerçekleştirdiği için, tabii olarak, Ticani şeyhleri de Hamalilere karşı reaksiyoner bir tutum sergilediler. Bu

olayların sonucu, 1924'te Nyoro'da, 1930'da Kaede'de ve 1940'da Assaba Nema'da bir takım kargaşalara yol açtı. Bu tür sıkıntılı süreçlerin ardından yaşanan sürgünler yeni bir kitlenin vücuda gelmesini sağladı. Ansongo'ya sürgüne gönderilen Hamaliyye mensupları burada sadece Songhay'lılardan değil, aynı zamanda Sokoto Eyaletinden ve Nijer Kolonisinden gelen yeni taraftarlar kazandılar. Hamahullah'ın sürgünde ölümü müridlerini mürşidsiz bıraktı. Tarikat etkisini kaybetti, biz halifenin ortaya çıkmasını beklemeye başladı.

Ticani taraftarları Kadirilerinkinden daha fazladır. 1914 yılında Senegal'de yapılan bir sayıma göre, 483 Kadiri halifesine karşılık 903 Ticani halifesi bulunmaktaydı. Ticani müridleri, Futa Toro ve Futa Jalon Tokolorlarının hepsi, Wolofların bir kısmı, Nema-Walata Laghlal'ları, Idaw Ali Kabilesi, bir Berberi Kabilesi, Soninke'nin çoğunluğu, Mande Dyula şeyhlerinin yarısı, Çoğu Segu ve Futa Jalon'da ikamet eden Fulbe'lilerin bir kısmı, Hausa şeyhlerinin altıda biri, Zerma'lıların hepsinden teşekkül ederken Bornu, Kanem ve ve Bagirmi'de güçlü merkezlere sahip bulunmaktadır.

Kuzey Nijerya'da Ticani öğretilerini uygulayan taraftarlara rastlanmaktadır. Günlük vird, sabah-akşam okunan lazimedden ve günde bir kez okunan vazifeden oluşmaktadır. Lazime 100 kez istiğfar, 100 kez salavat ve 100 kez tehli zikirlerinin gerçekleşmesi demektir. 30 kez “estağfirullahi'l-azim ellezi la ilahe illa huve'l-hayyu'l-kayyum” istiğfarının, 50 kez salatu'l-fatıhyyenin, 100 kez kelime-i tevhidin, 12 kez Cevheratu'l-Kemal'in okunmasından ibarettir. Cuma günleri öğleden sonra, her yerel grub Hailatu'l-Cemaati merasimini icra ederler. Hz.Muhammed'in manevi huzurlarında bulduklarının şuurunu taşıyarak, giydikleri uzun ve beyaz özel zikir elbiseleri ile halka tarzında diz üstü otururlar. Öğleden sonra saat beş sularında, mukademin etrafında halklanan müridler, mukaddemin komutuyla tehli zikrine başlarlar. Alçak ve hafif sesle girilen zikir süreci zamanla hızlanır ve yüksek sesli hale bürünür. Güneş batmaya yüz tuutğunda ise yavaşça İsm-i Celâl zikrine koyulurlar. Güneşin batımından sonra zikirlerini tamamlayan müridan akşam namazını cemaatle ifaya koyulurlar. Zikir esnasında varılan cezbe hali muhafaza edilmeye çalışılır, zikir ehlinin bu havayı üzerlerinden atmaması öngörülür. Bir Ticani Cuma günleri kendi grubu ile beraber olamazsa, elindeki tesbih yardımı ile 500 kez Allah zikrini, 1000 kez tehli zikrini ferdi olarak yapar.

g. Senusiyye

Merkezî Sudan'da oynadığı tarihî fonksiyonu gözönünde tutacak olursak, Senusilik'in bugün daha az etkiye sahip bulunduğunu görürüz. Muhammed b. Ali es-Senusi (1787-1859) Mekke'den ayrılmak zorunda kaldıktan sonra, Beyda zaviyesini kurduğu (zaviyenin kuruluş tarihi:1843) Sireneyka'nın iç bölgesinde yer alan Cebel-i Ahdar'a yerleşti. Sahra bölhesindeki bu verimli bölge Merkezî Sudan'dan gelen ticaret yollarının kesiştiği bir noktada olması ile bölgeye egemen konumda bulunan göçebe kabilelerin yerleştiği bir saha idi. Göçebe kabileler üzerinde tesirli olmasına rağmen, tarikatını yayma çabası eski ve geleneksel tarikatlara bağımlı bulunan şehirli ve kasabalı zümrelere fazla ilgi görmedi. Dolayısıyla tebliğ faaliyetini güney istikamete doğru yöneltilip, Sudan'ın putperest halkların ve siyahî Müslümanların yoğunlukta bulunduğu Sahra kabilelerini ilgi odağı haline getirdi. 1856 yılında karargâhını Beyda'dan Cağbub'a nakletti. Cağbub Libya Sahrası'nın en ücra köşesinde yer alan bir bölge olarak, Osmanlı egemenliğinin nüfuz edemediği yerd. Muhammed enusi'nin erkezi Sudan'da güçlü tesir sahası edinmesine yol açtı. Burada kurduğu zaviye, eski ribat teşkilatını anımsatması bakımından bir kale, bir sığınak, bir eğitim kurumu ve bir ibadet merkezi işlevine sahipti.

Muhammed Senusi Mekke'de, 1835 tarihinde kolak/sultan olan Waday Prensi Muhammed eş-Şerif'le tanıştı.Senusi, onun sayesinde, Waday'lılar arasında büyük bir saygı ve itibar kazandı. Sultan Ali ibn Muhammed'in 1874 tarihinde vuku bulan vefatından sonra yerine geçecek kişinin kimliği konusunda tartışma ve kargaşa meydana geldiğinde, Muhammed Mehdi'nin çatışmanın önlenmesinde, anlaşmazlığın giderilmesinde önemli rol oynadı. Sonunda, Emirlik Senusi Devleti haline geldi.Muhammed Mehdi'nin şeyhliği döneminde (1859-1902), tarikat yayılışının ve nüfuzunun en geniş sahalara ulaşmasını sağladı. Cağbub, yıllarca halife ve vekillerin yetiştirildiği, tebliğ erbabının gönderildiği yer olarak idari merkez işlevi sürdürdü. Fizan'ın her tarafı, hatta Air dağlarında²⁶ bile, Kawar, Tibesti, Borku ve Ennedi Teda'lı ve zenci halkları arasında, Kanem, Waday ve Bagirmi eyaletlerinde zaviye ağlarının kurulduğu görülmektedir. Teda halklarının 1855 tarihinde Müslüman oldukları

²⁶ 1850 yılında kaleme aldığı eserinde Barth (Travels, I, 180-81), Merzuk'tan Fizan'ın Air bölgesine kadar uzanan bölgede ticaret faaliyeti yürüten Tin-yilkum/Ke Tinalkum kabilesinin Senusi davasını egemen kıldıklarından ve Senusi zikrini icra ettiklerinden bahsetmektedir.

söylenmektedir. Fakat, bu durum, belki de, onların İslâmî duygu ve düşüncede yeterli bilince sahip olmamaları nedeni ile Senûsîler tarafından putperest konumunda görülmelerinden kaynaklanabilir. Hatta, 1872 yılına kadar, onların hepsi Senusi müntesibi oldular. 1860 yılında kurulan Bilma Zaviyesi ve 1879 yılında kurulan Chemidour Zaviyesi gibi Kawar ve Zinder'de Senusi zaviyeleri kuruldu. Tuareg ve zenci halklar arasında Senusi medreselerinin açılması ile Air bölgesinde 1870 yıllarında Senusi tebliğ cereyanı yoğunlaştı. Muhammed es-Sünnî, 1878-79 yıllarında Kano, Damagaram, Damergu ve Air'de geniş bir tebliğ çalışması başlattı. Muhammed Mehdi'nin meşhur iki halifesi vardı. Bunlar, Kanem'de bulunan Bi'r-i Ala Zaviyesinden, güney istikametinde Senusiliğin temsilciliğini yapan Muhammed el-Berrarı ile Bornu, Bagirmi ve Waday'da oğlu Mehdi ile birlikte tarikatın temsilciliğini yürüten Muhammed es-Sünnî'dir. Muhammed Mehdi 1895 yılında karargahını Çağbub'tan Kufra vahalarından birisi olan Cevf'e, yine oradan da 1899 yılında Borku ve Tibesti arasındaki Dar Gurani'deki Qiru'ya nakletti. Merkezi Sudan ve Sahil'deki Senusi egemenliğine Fransız işgali son verdi. 1900 yılında Bagirmi'yi işgal eden Fransızlar, daha sonra Kanem'e saldırıda bulundular. 1906-7 yılında ise Kawar, Bilma ve 'Ain Galakka (Borku)'yı ele geçirdiler. 1909 yılında Waday'ın Abeshe eyaleti, 1913-14 yılında Tibesti, Borku, Wajanqa ve Ennedi işgal edildi. Senusiler Merkezi Sudan coğrafyasında siyasi egemenliklerini tamamen kaybettiler. Siyasi egemenliklerine paralel olarak manevi nüfuzlarını da kaybettiler. 1914-18 yılları arasında cereyan eden savaşta, Merkezi Sudan'da Tedalılar, Air Tuarekleri ve Ullimmeden zümrelerince kurulan bir Senusi özerk gücüne rastlanmaktadır. Senusilerin elinde bulunan bölgelere yönelik Fransız işgalleri devam ederken, bölge 1923 yılına kadar Senusilerden arındırılmadı. Bugün Kanem, Waday ve Air dışındaki Merkezi Sudan coğrafyasında Senusi varlığı önemsiz denecek çaptadır.